

Љубиша Р. Митровић¹
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

ИСТОРИЈА, КУЛТУРА СЕЋАЊА И ГЕОКУЛТУРА ИДЕНТИТЕТА НА БАЛКАНУ²

Сажетак: У раду се, најпре, даје преглед различитих контроверзних схватања историје, њеног места и улоге у систему наука и њене социо-културне функције у формирању рационалне самосвести друштвених група.

У фокусу ауторових разматрања налази се култура сећања, њен однос према историји и њена функција у колективном памћењу, конституисању и развоју идентитета, културној оријентацији и социјалној акцији појединца и друштвених група.

Најзад, аутор проблематизује питање особености заснивања и трансформације геокултуре идентитета у историјској пракси балканских народа. У центру његове анализе су процеси метаморфозе идентитета, културе друштвених група, у условима транзиције и модернизације, од затворених у отворене, плуралистичке идентитете.

Кључне речи: историја, култура сећања, геокултура Балкана, метаморфоза идентитета

*Људи стварају историју.
Историја ствара људе.
(Едгар Морен)*

*Они који се не сећају прошлости осуђени су да је понове.
(Џорџ Сантајана)*

*Онај ко контролише прошлост контролише и будућност...
Ко контролише симболе једног друштва –
тај контролише и његову судбину.
(Џорџ Орвел)*

*Морамо учити од будућности, тачно онако како смо учили од прошлости...
Морамо научити предвиђати будућност на темељу садашњости.
(Џон Низбет)*

¹ ljubisa.mitrovic@filfak.ni.ac.rs

² Прилог је резултат ауторових истраживања на макропројекту *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција* (179074), које реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу а финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

КОНТРОВЕРЗЕ О ИСТОРИЈИ – ИЗМЕЂУ НЕУПИТНЕ АПОЛОГИЈЕ ПРОШЛОСТИ И ОТВОРЕНЕ КЊИГЕ ЗА НОВЕ РЕИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ

Мит о богињи Клио као да још увек узбуркава машту и духове. Међу лаицима и научницима трају контроверзне расправе о суштини, смислу и улози историје, о односу прошлости, предања и историје, о настанку историје и облицима историографије и различитим типовима теорија у историјској науци.

Време је космолошка, онтолошка, филозофска и друштвена категорија. Она има своје трајање у форми: јуче, данас, сутра; прошлост, садашњост, будућност. О њему се може говорити као о физичком космичком темпоралитету, као о филозофској категорији чији је садржај вечни закон променљивости. Простор и време су основни облици постојања материје у кретању. Кретање је, дакле, начин постојања и развоја материје у различитим формама и ступњевима од неорганичких облика, ка органском свету и најзад, хуманизацији природе појавом људске врсте, *homo sapiens*. Са људском врстом почиње друштвено/историјско време. О филозофији времена, као и филозофији повијести, писали су многи значајни мислиоци од антике до данас.

Друштвено време је историјска и социолошка категорија, културом посредована искуствена епохална реалност. Као „трска која мисли“, човек ствара и доживљава културно-историјску димензију времена. Са њиме, његовом делатношћу, разноврсним праксисом, отпочиње стварање времена као друштвене појаве, као људске повијести, друштвене историје.

У социолошком појму друштвеног времена сублимирано је искуство генерација, епохе у развоју, човекова култура и цивилизација, историја збивања: деловања народа, класа, покрета, елита. Социјално време је садржај у колективном памћењу друштвених група. Оно је многолико као богиња Шива, повезано је са историјским искуством, традицијом и деловањем друштвених група као актера историје. Повезано је и са различитим типовима култура и цивилизација друштвеног деловања, начина производње друштвеног живота и историјске праксе друштвених група.

Социјално време изражено је у колективном памћењу. Оно је интегрални део погледа на свет друштвених група, њихове вредносне оријентације. Отуда и различите интерпретације прошлости, садашњости и будућности, различити погледи на епохе историјског развоја људског друштва и системе деловања друштвених група (класа, покрета и елита), те њиховог места у друштвеним променама.

Жорж Гурвич сматра *друштвено време* значајним и саставним делом комплексне и вишеслојне друштвене онтологије (друштвене структуре и историјске динамике) и научне социолошке свести. У супстанционалном одређивању времена Гурвич (1965) истиче да су „тоталне друштвене појаве истовремено производ и произвођач друштвеног времена“. С обзиром на природу, густину историјских догађаја, њихову интензивност и социјалну улогу у друштвеним

променама, Гурвич разликује осам квалитативно различитих типова друштвених времена: 1) време дугог трајања и успореног тока; 2) време „варка“ и „изненађење“, у коме се испод привидно мирног и спорог тока крију могућне нагле и неочекиване кризе; 3) време неправилног смењивања појава и ишчезавања ритма; 4) циклично време, тзв. „игра у месту“; 5) време које касни за самим собом; 6) време у коме се смењују закашњење и преурањеност; 7) време које иде испред самог себе и 8) „експлозивно време“. Типологија друштвених времена, по овом аутору, приказује различите облике трајања, континуитета и дисконтинуитета, традиције и револуције, прошлости и садашњости, садашњости и будућности, и мењања друштвених појава, које произилазе из различитих друштвених детерминизама и слободе, односно деловања различитих актера друштвених промена (снага status quo-а, рестаурације или револуције). Управо полазећи од синтетичког критеријума – постојања или непостојања прометејске свести, и способности актера за активну интервенцију људске слободе у поље историје, која омогућава да се постојеће структуре деструктуришу и даље развијају, Гурвич је сачинио типологију глобалних друштава на *прометејска и непрометејска друштва*.³

У Гурвичевом социолошком систему *слобода* је супротни и истовремено комплементарни пол друштвеног детерминизма. По њему слобода је израз успешног самоодређења и огледа се у успешном одржању и очувању континуитета, у властитом индивидуалном и колективном развоју. Одређени тип слободе могућ је само у одређеном типу времена иза којег се крију различите детерминистичке структуре. Социолошко проучавање различитих ступњева слободе (од субјективно/преференционалног до херојског и слободе стваралаштва) мора се увек контекстуално истраживати и интерпретирати у оквиру друштвеног детерминизма и активне улоге актера на контролисању детерминистичких фактора на којима се заснивају одређени процеси и друштвене структуре, те се отуда појмови „овладавање временом“ и „сједињавање детерминизама“ готово подударују. Анализа друштвеног времена показује да су његови различити типови, заправо, облици испољавања различитих детерминизама и њихових конкретно историјских сплетова, у којима су садржани различити односи између процеса континуитета и дисконтинуитета, еволуције и револуције, прошлости, садашњости и будућности, „времена дугог трајања“ и „успореног тока“, у коме прошлост влада над садашњошћу. Коначно, између „експлозивног времена“ у коме преовладавају радикални, дисконтинуирани процеси, у којима је „време које иде испред самог себе“ и у коме будућност која је почела постаје актуелна.⁴

Историја није дар богова и владара. Она није пуко физичко трајање у времену одисеја кроз прошлост. Све што је прошлост није историја. Човек има моћ стварања историје, али и сећања. Притом, треба правити дистинкцију између онога што је реална друштвена историја, а шта индивидуално, тј. групно сећање на прошлост, која

3 Видети: Gurvič, 1965: 461–523.

4 Видети студије: Milić, 1965 ; Ранковић, 1970.

може бити митолошка и лаичка. Ненаучна и научна.

У лаичком схватању историја се често редукује на историју елита, а најчешће на сагу о улози моћних владара, дворских сплетки и сукоба. Она, међутим, представља најчешће широки „роман-реку“, набујалу и са безброј притока, која плави и девастира поље живота. У црној жетви бога Марса, кроз историју, покошена су бројна поколења и народи. Балканска конфликтологија је препуна ратничких епопеја, мартинијанства и културе смрти. На овом геопростору, крсту и раскршћу, граници и мосту, на коме се секу лукови различитих цивилизација и култура, перманентно је произвођен „вишак историје“. Ратничка култура и култура смрти, међутим, нису никакве расне особине балканских народа, него историјски производ бројних детерминистичких сплетова, који су обликовали епски идентитет, колективни карактер народа, група, класа и елита.

„Људи, додуше, праве своју историју“, вели К. Маркс (1949: 211), „али не по својој вољи, него у непосредно затеченим, даним, и наслеђеним околностима. Традиција свих мртвих поколења притискује као мора мозак живих“. Људи стварају своју историју, али под одређеним претпоставкама и условима, међу којима су економски одлучујући, према учењу класика марксизма. Али и политички фактори, чак и традиција, која постоји у главама људи, игра улогу, иако не одлучујућу. Историја се тако ствара да коначни резултат увек произилази из конфликта многобројних појединачних воља, интереса и сукоба друштвених класа; ту, дакле, „постоје безбројне снаге које се међусобно укрштају, бескрајна група паралелограма сила из којих произилази резултат – историјски догађај“ (Енгелс, 1955: 306).

По Марксу, *класна борба* је покретач социјалне динамике на тлу историје класног друштва. Историја је јединство еволутивних и револуционарних процеса, континуитета и дисконтинуитета. Она се манифестује час у форми трагедије, а час у форми комедије. Класна цивилизација представља привидну праисторију човечанства, док ће његова аутентична, људска историја настати на тлу бескласног друштва. Марксова су очекивања била да ће у будућности тај скок из *царства нужности* у ново историјско време, *царство слободе* остварити *пролетерска социјална револуција*, као интегрална револуција рада и радикалних нових људских потреба, на платформи јединства класне и општељудске еманципације.

Геоисторија једног простора је израз објективних и субјективних фактора, колективних и индивидуалних, унутрашњих и међународних. Као „тотална друштвена појава“ (Гурвич), она је вишеспратна, вишеслојна и мултифункционална. Стога се о њој може говорити као о историји цивилизација, економској историји, социјалној, политичкој, културној, о светској, општој, националној, регионалној и локалној историји.

Историју, дакле, не стварају само велике личности, мада и њихову улогу не треба потценити, већ и обични људи, народ. Она је резултанта укрштања интереса, стваралаштва и деловања различитих актера, својеврсна дијалектичка синтеза општих, посебних и поједи-

начних фактора, који у свом прожимању производе историјска збивања и токове, боје друштвено време једне епохе, народа, цивилизација, човечанства.

Историја је комплексна друштвена наука о историјским процесима, унутар које постоје различите школе мишљења теоријске и методолошке оријентације. У оквиру сваке од њих различито се интерпретира друштвено-историјска динамика и свет историјских чињеница. Историја, као комплексна наука, представља својеврсну синтезу бројних наука (Маркс) о мултидимензионалним процесима социјалне динамике различитих актера у различитим епохама историјског развоја људског друштва, различитих народа, култура, цивилизација и човечанства.

Позитивисти и *неопозитивисти* историју тумаче из угла историографије и са становишта методолошког индивидуализма (Бек), као мозаик фрагмената. Представници *историјског идеализма*, пак, историју сагледавају као израз „лукавства историјског ума“ у његовој одисеји ка апсолутној слободи или као својеврсно гробље аристократских елита. *Марксист* о њој пишу као о изразу објективних закона нужности (дијалектике производних снага и односа производње и класне борбе, као актера социјално-историјске динамике). *Постмодернисти* врше релативизацију историје у интерпретацији истине о прошлости, истичући да историја није пука хронологија знања о прошлости, нити „израз гвоздених закона“ и вечних истина, већ представља „отворен музеј“ чије је експонате о прошлости могуће изнова реинтерпретирати и ревидирати. У њиховим радовима најчешће се губи разлика између чињеница и фикција.

У зависности од способности једног друштва да игра креативно-интервентну улогу у историјским токовима, Хегел је – у „Филозофији повијести“ – правио разлику између историјских и неисторијских народа, а Жорж Гурвич – у савременој социологији – поделу на прометејска друштва и друге типове глобалних друштава.

Хегел и Маркс, свако са свог филозофског становишта, тврде да у историји постоји и делује логика дијалектичког детерминизма (општег, посебног и појединачног фактора), те да она није производ пуког волунтаризма. Ниче, у својој филозофији живота, велича вољу и моћ као креаторе историје: историја не представља никакав континуитет, а најмање праволинијски, већ је њено кретање више у знаку цикличног учења о „вечитом враћању истог“. Он пише: „Историја треба да се налази у служби живота; у супротном, сувишак историје штети живоме човеку... јер при извесном сувишку историје мрви се и изрођава живот и коначно такође опет, кроз то изрођавање, сама историја“ (Ниче, 1977: 15).

Ниче разликује три основна приступа спрема историје: *монумен-тални*, *антикварни* и *критички*. Ниче не прихвата ни један од ова три приступа и са посебном иронијом пише о антикварном приступу. Он одбацује сваку науку и знање уколико не служе животу: „можда је наше поштовање историјског само западњачка предрасуда“ (ибид, 14). „Преобиле историје“ може деловати попут окова, блокирајући

човекову делатност. Историја је нама потребна (другачије него што је потребна размаженом доколичару у врту знања), али не као одвраћање од живота и делатности. Ниче сматра да прошлост можемо тумачити полазећи „само од највише снаге садашњости“, тј. оног у прошлости што је вредно знања и очувања и што омогућује да верујемо у себе саме. У супротном, историографија се редукује и срозава до медиокритетског нивоа апологетских и антикварних историчара (Батаковић, 1977: 89). Ниче сматра да треба омладину ослободити робовања, пре свега, лажног историјског образовања. Њена девиза треба да буде „живим, дакле постојим“, а образовање, је по њему, најбоља политика будућности.

Историја је наука која „проучава прошлост људи и друштва, откривајући узроке историјских догађаја, појава и процеса, објашњавајући њихов ток и суштину, повезаност и последице историјских збивања... Она говори о људима какви су били у прошлости; стваратељ је и чувар рационалне свести, и памћења о стремљењима и достигнућима појединаца, група, народа и држава од настанка до савремених збивања“ (Делетић, 2013: 57). Историографија је сложен појам: треба разликовати пренаучну, научну и ваннаучну (политичко-публицистичку) историографију. Историјска публицистика се разликује од научне историографије, пре свега, по примењеном методу и по поузданости резултата истраживања. И док научну историографију карактерише строгост метода и висок квалитет учинка, у служби истине и развијања рационалне самосвести, дотле ваннаучна параисториографија је у служби псеудоисторије и манипулације, представља „облик разарања ума“ (Митровић, 1996: 165).

У савременој литератури о историјској науци постоје различите типологије знања и теорије о прошлости, различита схватања и интерпретације историје. У том смислу, постоји динстинкција између митолошких, лаичких (као псеудонаучних) и научних схватања прошлости, између марксистичке и грађанске историографије, између романтичарске позитивистичке/неопозитивистичке, структуралистичке, функционалистичке и постмодернистичке теорије историје, између социјалне, политичке и културне историје.

После Другог светског рата све је утицајнија француска „Школа Анала и структуралне историографије“ Фернанда Бродела, која историјску науку приближава социјалној историји и историјској социологији, залажући се за сарадњу и креативно партнерство историје и социологије.

Према Броделу историја се одвија на три различита нивоа: а) *догађајне историје* (кратког времена), микроисторије која најчешће на површини изучава политичка збивања; б) *мезоисторије*, која изучава историју сплетова и одвија се споријим ритмом; најчешће се проучава у равни материјалног живота, привредних циклуса и међуциклуса и в) *историје другог трајања*, структуралне историје која обухвата читаве векове. Она се налази, вели Бродел (1992: 175), „на граници између несталног и постојаног, и због тога што се њене вредности дуго не мењају, указују се као непроменљива у односу на остале исто-

рије, које живље протичу и окончавају и када се све узме у обзир, око ње окрећу“. Броделова *структурална социјална историографија* има велики теоријско-методолошки значај за научно истраживање природе историјских збивања друштвеног и историјског карактера појава, њихове комплексне структуре и динамике. За научно објашњење дијалектике историје дугих и кратких таласа и њихових међусплетова у контексту начела тоталитета, за прављење дистинкције између епохалне и текуће (дневно-политичке) историје, између социјалне и политичке историје. Бродел сматра да је у изучавању историје и друштва на сва три нивоа могућа и неопходна сарадња историчара и социолога, социјалне историје и социологије историје. *Социолошко проучавање* биће успешно, пише Бродел, ако се усредреди на проучавање времена у коме настају сплетови прилика, на тачке у којима се пресецају сплетови прилика који истовремено постоје. „У равни историје дугог трајања историја и социологија се не само здружују, не само узајамно подпомажу, него се, што је више од тога, потпуно поистовећују“ (исто: 177).

Развој и сарадња *историјске социологије* и социјалне историје у последњих пола века најбоље потврђују плодотворност инструктивних порука Ф. Бродела. Историјска социологија је доживела успон и афирмисала се као рационална критичка и имагинативна дисциплина, која трага за механизмима помоћу којих се друштва мењају или репродукују. Историјску социологију стварају историчари и социолози који испитују узајамно прожимање прошлости и садашњости догађаја и процеса, структуру, развој и деловање. Они желе да повежу појмовно разјашњење, компаративну генерализацију и емпиријско истраживање (Смит, 2001: 9). Својим стваралаштвом у истраживању историјске социологије и њеног афирмисања као изазовног и значајног интелектуалног поља у савременој науци посебно су допринели Барингтон Мур, Имануел Волерстин, Чарлс Тили, Теда Скокпол и Денис Смит.

О УЛОЗИ КУЛТУРЕ СЕЋАЊА У КОЛЕКТИВНОМ СЕЋАЊУ НАРОДА/ЧОВЕЧАНСТВА

Човек и народи дубоко су укоренењени у својој историји и култури сећања. Савремена италијанска списатељица Сузана Тамаро (2007: 110) пише: „У колективном памћењу народа сећања су та која граде људско биће, која га смештају у историју – своју личну и ону ширу историју света који га окружује – а речи су трагови које остављамо за собом“.

Као *homo sapiens* и „трска која мисли“ (Паскал), човек је обдарен моћима сазнања и памћења. Функција сећања је значајна за развој свести, али и за социјализацију и развој личности и културе једног народа, за развој идентитета, погледа на свет, културну оријентацију, делање и интеграцију појединаца и друштвених група. Иако су памћење

и сећање давно постали предмет проучавања у психологији, посебно у индивидуалној развојној и социјалној психологији, ваља рећи да се *култура сећања*, као засебна дисциплина, издвојила у систему наука, тек крајем 20. века. Реч је о новој научној дисциплини која истражује улогу културних образаца сећања, значај памћења и сећања за формирање идентитета и однос према историји и прошлости у науци и колективном памћењу (Куљић, 2006: 10).

У социолошкој традицији култура сећања нашла је своје место најпре у радовима диркемовске социологије колективног памћења (Морис Албваск), а у савремености у оквиру конструктивистичке и постмодерне социолошке теорије. У нашој литератури значајан допринос утемељењу и развоју ове дисциплине у савременој социологији дао је социолог Тодор Куљић, својим студијама: *Превладавање прошлости: узроци и правци промене слике историје крајем 20. века* (2002) и *Култура сећања* (2006). Куљић сматра да „култура сећања проучава начине којим културе, режими и класе преносе знање о прошлости, како га измишљају, обрађују, користе, потискују, заборављају и преиначују... Култура сећања, дакле, проучава механизме преношења, обликовања, одржавања и прераде прошлости и развија приступе за проучавање колективних и индивидуалних слика прошлости, које људи и групе у одређеним ситуацијама затичу/стварају да би уз помоћ прошлости растумачили садашњост и створили визију будућег развоја.... да би се разграничили од другог и изградили идентитет“ (исто: 11).

Култура сећања може се грубо класификовати на индивидуалну и колективну, лаичку, идеолошку и критичку. Треба, међутим, истаћи да су појединци и групе у различитим друштвима и епохама развоја (традиционално, модерно и постмодерно друштво) користили различита средства и механизме за институционализацију културе сећања, која почиње са прелазом сећања у *културно памћење* (исто: 11). При том, ваља указати да је свако индивидуално сећање субјективно и селективно, а да колективи (институције, групе, друштво) ограничано меморијално подстичу и обнављају сећања на неке догађаје, датуме личности из историје, а неке потискују и врше њихово фалсификовање и ревизију.

У социјално-културној и политичкој пракси користе се различите институције и механизми у служби развијања и очувања културе сећања у једном друштву, као што су: споменици, архиви, библиотеке, празници, ритуали, али и школски образовно-васпитни програми образовања, усмерено деловање медија и идеолошка оријентација и деловање државе. Култура сећања значајан је фактор у конституисању идентитета појединаца и друштвених група, развијању њиховог погледа на свет. Она је стожер културне хомогенизације друштвених група и њихове интеграције у друштвени поредак.

Историја народа, класа и покрета није увек била у знаку успона, мирног развоја, разумевања, толеранције и солидарности са другим народима. Историја је гробница цивилизација и господарења. Често је испуњена сукобима, трагедијама и великим жртвама богу Марсу.

Људи и народи склони су да се сећају и памте оно што је позитивно из њиховог живота и историје, али и да потискују и заборављају немиле догађаје. Живот је испуњен памћењем, заборављањем и опраштањем. Има, међутим, преломних и значајних историјских догађаја у животу појединаца и народа који се не могу заборавити. Та историјска збивања од виталног су значаја за очување идентитета и самодефинисање етоса једне групе. Отуда и завет поколењима: „опраштати, не значи увек и заборавити“. Јер, како пише Карл Јасперс (1992: 24), „ми смо оно што јесмо, само својом укупном прошлости. Ми не можемо да је одбацимо а да не изгубимо себе саме. Морамо је што дубље схватити и усвојити да бисмо настали... Морамо кроз њу да продремо ка извору из којег ће и сва будућност да проистекне“.

За нормалан (су)живот једног друштва у заједници светских народа неопходно је развити критичку културу сећања на сопствену историју. Ослободити се романтичарских мистификација о себи и стереотипног, потцењивачког, игнорантског односа према другим народима и културама. То се мора радити кроз развој рационалне критичке свести о улози свог, али и других народа, у историјским збивањима, кроз превладавање стигми, стереотипа о другима и себи, посредством истине. Превладавање прошлости не значи њено фалсификовање, редизајнирање историје, каквих тенденција данас има на почетку 21. века, у форми „прања“ историјске истине о узроцима Првог и Другог светског рата. Наиме, изражена је тенденција да снаге „новог светског поретка“, под фирмом модернизације, реформе свести и политике коректности, пласирају и остварују нову ревизионистичку историографију у складу са циљевима колонијалне стратегије заорава и културе зависности. На тај начин, Британци би данас да, под фирмом „либералног империјализма“, свој систем колонијалне владавине у прошлости свету представе као модернизацијску мисију, а Немци би свој историјски прљави веш да трансферишу другим народима, да кривицу за Први светски рат наметну балканским народима, посебно Србима.

Оваква тенденција ка ревизији историје изражена је како у савременој историографији, тако и у постмодерној публицистици, културолошким студијама и медијима. У савремености глобални медији играју доминантну улогу, јер снагом симболичке моћи, манипулацијама и културном хегемонијом масама у „друштву спектакла“, остварују разарање и препарирање ума, по диктату нових господара светске моћи, за потребе и неоимперијалне циљеве „врлог новог света“.

Оваквим тенденцијама треба се супротставити научним аргументима, али и политичким средствима, јер могу бити увод не само у шири културни рат, већ и претходница наступајућег неоимперијализма снага разобрученог мегакапитала и „неолибералног тоталитаризма“ на путу ка новом освајању и поробљавању света и човека.

ГЕОКУЛТУРА ИДЕНТИТЕТА НА БАЛКАНУ – ИЗМЕЂУ РЕТРАДИЦИОНАЛИЗМА И ИЗАЗОВА МОДЕРНИЗАЦИЈЕ

Појам геокултуре у научну литературу најпре су својим стваралаштвом, имплиците или експлиците, увели српски антропогеограф и академик Јован Цвијић (1987) и француски историчар Фернанд Бродел (1979), који је тврдио да је једна цивилизација, пре свега, простор, културни ареал. У савременој науци, посебно социологији друштвених промена, овим појмом оперативно се служе и: амерички социолог Имануел Волерстин (1991), руски социолог Вјечеслав Кузњецов (2009) и сам аутор (2008; 2011).

Појам геокултуре у науци служи да се њиме компаративно објасне развојно-цивилизацијске и регионалне културне разлике, тј. особености регионалних субкултура и различитих културних оријентација актера у геопростору кроз историју и у савремености.

У том смислу појам геокултуре омогућује аналитичку типологију особеног културног наслеђа (традиције) и актуелне живе културе (у најширем спектру њеног изражавања) у одређеном региону. Геокултура развоја означава културне особености у друштвеном развоју чиме се један регион (у социолошком смислу, као специфичан конкретно историјски тоталитет) разликује од других у времену и простору.

Појам геокултуре развоја увео је у савремену социологију Имануел Волерстин. Њиме се жели да објасни специфичан однос између геопростора и културе (у најширем смислу) и њихов утицај на друштвене промене, друштвену праксу. И док геокултуру неки истраживачи описују као супер-структуру светске привреде, Волерстин у својој студији *Геополитика и геокултура* (Есеји о светском систему који је у процесу промене) сматра да је геокултура њена позадина или прецизније, унутрашња страна. Она представља оквир у коме делује светски систем и његови актери – било они који репродукују и легитимишу моћ његовог функционисања, било они који га оспоравају и трагају за путевима изван постојећег система и који у лику нових антисистемских друштвених покрета и нових типова деловања, као експоненти наде и еманципације – теже његовој промени тј. историјској еволуцији или револуцији (Wallerstein, 1991: 158–184). Волерстин користи термин геокултура по аналогији са геополитиком, не зато што је она надлокална или наднационална, већ зато што она представља „културни оквир у коме делује светски систем“, а његова репродукција је вишеструка. Одвија се не само у форми историјског типа планетарног начина производње и светске поделе рада, већ и као класна репродукција система моћи и као културна хегемонија (посредством различитих облика духовне производње – од традиционалне до масовне културе, модерних и постмодерних облика изражавања; од владајуће културе и културе зависности, до културе трагања за идентитетом, оспоравања и еманципације, до контракултуре). У том смислу геокултура је не само израз геоиорије, већ и „идеолошко бојно поље модер-

ног светског система“ (Волерстин). Наравно, код Волерстина појам гекултуре доспео је преко Броделових студија из структуралне историје. Он се њиме служи у контексту своје светско-системске парадигме, истражујући еволуцију капитализма као историјског светског система, изучавајући његове цикличне ритмове и светске мегатрендове, његове унутрашње супротности и актере деловања, било као носиоце легитимације status quo-а или његовог оспоравања и протагонисте алтернативних пројеката на путу ка неизвесној будућности. Имануел Волерстин подвлачи да у савремености гекултура представља доњу, унутрашњу страну геополитике, а да Хантингтонов сукоб цивилизација скрива друго име за структурално насиље у савременом свету, тј. за сукоб Север-Југ, те да иза идентитарних сукоба треба потражити дубљу матрицу структуралних регионалних и социјалних неједнакости, које поларизују савремени свет. Тиме он не негира и извесну аутономну улогу овој новој фамилији друштвених сукоба, али и истиче да се они социолошки морају истраживати у ширем контексту друштвених противречности.

Бројни истраживачи и литерати оставили су записе о специфичном геополитичком положају и гекултури Балкана кроз историју. Још је Свети Сава о Србима и народима на овом простору записао да представљају Исток на Западу и Запад на Истоку; Јован Цвијић је о Балкану писао као о „кући саграђеној на сред пута“; Исидора Секулић – као о колевци различитих цивилизација и гробљу различитих господарења; Иво Андрић – као граници и мосту-сусрета различитих култура и цивилизацијских лукова; Марија Тодорова пише о сложеној култури и онтологији Балкана, коју треба изнова истраживати.

Као што смо већ истакли, појам гекултуре у нашој социологији има претечу у антропогеографским, етнокултуролошким и етносоциолошким истраживањима Јована Цвијића (у његовој докторској дисертацији „Балканско полуострво и јужнословенске земље“), затим у његовим студијама *Насеља и становништво*⁵, али и у радовима других утемељивача наше социологије и етносоциологије између два рата – Тихомира Ђорђевића, Сретена Вукосављевића, Слободана Јовановића, Драгољуба Јовановића, Владимира Дворниковића. Плејади ових врских посленика у нашој науци придружују се и списи истакнутих писаца, какви су били Иво Андрић, Драгиша Васић и Милош Црњански.

Геоисторија Балкана говори нам да је на овом простору историја већа од његове географије. Геоисторија Балкана је у знаку сусретања, сукоба и прожимања различитих култура и цивилизација. На овом простору, како пише Иво Андрић, постоји различито поимање времена код припадника различитих друштвених група. Наиме, Андрић у својим делима симболички сликовито пише о Босни, као земљи етничких и религијских контраста, у којој се љубав и мржња острашћеније и експлозивније изражавају; где се чак и са звоника различитих 5 Овде треба подсетити на Цвијићева антропогеографска истраживања о односу географске средине, историјских, етничких и социјалних фактора, о „метанастазичким кретањима“, културним појасевима на Балканском полуострву, етнопсихичким профилима (типовима и варијететима) чиме је дао допринос социологији Балкана.

конфесија (катедрале, цркве и џамије), различито обзнањује време, тј. као да га часовници различито откуцавају. Овим је Андрић скренуо пажњу на утицај традиције, дубинских колективних матрица и верске поделе међу народима на овом геопростору етничког и верског коктела (Бжежински).

Но, Андрић, о Босни и Балкану, није писао само као геопростору мржње и сукоба, већ и као о мосту сусрета, дијалога и конвергенције различитих цивилизација. Између осталог, пише: „Људи граде мостове тамо где се укршта највише људских потреба у непрекидној тежњи за сусретом и спајањем“.

Андрићева докторска дисертација о духовном животу у Босни, те његови романи *На Дрини ћуприја* и *Травничка хроника*, снажна су сага о социјалној и културној историји не само Босне, већ и Балкана, о сусретањима, прожимањима и сукобима култура и цивилизација на овом простору. Да подсетимо, Андрић говори о Босни као геопростору где се живи на ивици два света и где се распростире „црна и крвава линија граница међу људима и народима“.

Све је више истраживача који пишу о томе да живимо у преломном глобалном добу *смена парадигми*. Подвлачећи да ако је почетак 20. века у животу човечанства био у знаку геополитике, а крај у знаку геоекономије, 21. век ће бити у знаку геокултуре развоја. Савремени појам геокултуре развоја у себи садржи комплементаран однос традиције и модернизације; развој науке, и иновативну делатност друштвених актера, али и систем вредности и културне оријентације и стратегије развоја. Имајући у виду овакву широку одредбу геокултуре, извесно је да ће друштва и етничке групе и цивилизације, које имају развијенији систем образовања, научних и технолошких капацитета, представљати лидере у будућем развоју. Наравно, појам геокултуре укључује и специфичне разлике у идентитарној култури између различитих региона и друштвених група.

Савремени Балкан, нажалост, још увек је геопростор производње „вишка историје“. Због геостратешких интереса великих сила, а пре свега неоимперијалне мисије Великог брата, он је у последњих двадесет година транзициони регион „недовршеног мира“. На њему се сударају и делују силе балканизације и ребалканизације. У геополитичком смислу то је регион, који после импозитивне социјализма, креће од Истока ка Западу, у форми евроатлантских интеграција, а у социолошком погледу то је нова зона земаља зависних друштава периферног капитализма (Митровић, Љ., 2009). Неолиберална стратегија зависне модернизације произвела је на Балкану субразвој, тј. претворила се у историјску рестаурацију, периферизацију његове привреде, друштва и културе. Балкан је доживео реколонијацију и протекторацију.

Геокултура Балкана ослоњена је на дубинске матрице колективног искуства балканских народа, који су се развијали на простору сусрета и сукоба цивилизација. Стога је овај простор мешовит у етничком, религијском и цивилизацијском погледу. Његова култура је слојевита, хибридна, са мноштво прелазних категорија у иденти-

тарној култури балканског становништва. Балкански народи у историјским токовима позајмљивали су од других и даривали другима део своје културе. Балкан није само регион са „политички несавршеним границама“ (С. Хантингтон), већ и простор сусрета, дијалога култура и конвергенције различитих цивилизација. У праву су истраживачи када о њему пишу као о „вериги међу световима“, „граница и мосту међу народима и цивилизацијама“ (Митровић, Љ., 2000).

Историјски периоди социјалистичке модернизације (у форми индустријализације, урбанизације и секуларизације) и капиталистичке транзиције (у форми либерализације, демократизације и индивидуализације) у периоду од Другог светског рата до данас, довели су не само до трансформације балканских држава, њихове структуре и динамике, тј. њиховог друштвеног бића (онтологије), већ и до промене у друштвеној свести и метаморфози гекултуре идентитета. Наиме, дошло је до ерозије, постепеног напуштања матрица затвореног, колективног, органског, епског идентитета и настајања плуралног, грађанског идентитета, у чијем су садржају све више вредности либерално-демократске индивидуалистичке, европске и универзалистичке оријентације. Наравно, овде се ради о процесу који је тек отворен, и који је у току, који је противречан и тече различитим темпом у различитим балканским земљама. Због тога истраживачи пишу о противречном транзиторном идентитету балканских друштава (Видојевић, 1999).

И док је у периоду социјалистичке изградње у балканским друштвима нагласак био на идеолошким вредностима класног идентитета, данас, у условима транзиције, балканска друштва су разапета између модернизације, формирања грађанског европског идентитета и ретрадиционализма, тј. обнове етничког националног идентитета. Гекултура савременог Балкана налази се између „шока прошлости“ и изазова будућности. Она је у стању културне трауме и метаморфозе. Сукоби 90-их година прошлог века, блокаде транзиционих процеса и токови неоконзервативне социјалне и духовне историјске рестаурације довели су и до феномена „повампирења прошлости“ и деловања „саблазни историје“ на овом геопростору. Последње деценије протеклог миленијума Балкан је био полигон политичких и ратних сукоба у форми етничког и грађанског рата. Сви су ти процеси, пре свега, „морбидне игре“ бога Марса, за собом оставили пустош, обновили културу смрти и трауме које рат са собом доноси. Оживљени етноцентризми посејали су и нове стереотипе, стигме и дистанце, подигли нове зидове међу људима и народима. Они су својим деловањем потиснули место и улогу класног и грађанског идентитета, те у први план етаблирали облике националне и религијске идентификације. Наравно да се овде ради о „својеврсном паду у заједницу“ (Ђ. Јовановић) и обнови предмодерних културних образаца у индивидуалној и групној идентификацији. Овакви токови водили су до вештачког раздвајања између класног, националног, грађанског и универзалног, појединачног, посебног и општег – у обликовању социјалног карактера и културног идентитета друштвених група. На том расцепу изграђени су национални партикуларизми, поделе и нове тврђаве „уби-

лачких идентитета“ (А. Малуф) који су са собом остављали кобне последице, жртве и дубоко неповерење.

У постконфликтном периоду, данас на Балкану, у току су покушаји да се санирају последице сукоба, обнове и подигну порушени мостови поверења међу народима и изгради нова стратегија културе мира, регионалне сарадње и реинтеграције. У овом контексту на том пројекту реконструкције друштвених односа, изградње трајног мира и демократског развоја Балкана, раде многи унутрашњи и спољни фактори. Чак и они који су до јуче били геостратешки произвођачи конфликта у овом региону. За сада је извесно да ће бити сложен, неизвештан и дуг пут до трајног мира на Балкану.

У контексту нових облика регионалне сарадње европских и светских интеграција, оличених у процесу глобализације и постнационалних констелација, у перспективи даљег друштвеног развоја очекује се остваривање метаморфоза идентитета друштвене групе на Балкану. Њихово смелије отварање према будућности, развоју и интеграционим процесима, доведиће до нових облика органске солидарности, која иде из регионалне и глобалне поделе рада и нових интересних коалиција. На том фону мењаће се и геокултура идентитета на овом геопростору. Формираће се нови слојеви идентитарне културе, која неће бити етноцентристичка, али ни анационална, већ вишеслојна, једна нова синтеза националног универзалног, плураног, грађанског и општечовечанског. У такву геокултуру идентитета биће уграђене све позитивне вредности наших традиција (породичних етничких, националних, регионалних), али и универзалне вредности из културне ризнице човечанства и света. Чак и оне које су израз нове настајуће планетарне културе одрживог развоја и космичке биоетике. Развиће се свест о томе да ниједан народ није усамљено острво, већ део једне колективне целине света, човечанства, као породице равноправних народа и грађана, те да сви ми, појединачно и колективно, носимо одговорност у ком правцу ће се развијати тај свет.

Да бисмо остварили такву будућност за балканске и све друге народе света, неопходан је и нов однос према прошлости. Критички, а не митолошки и идолопоклонски и етноцентристички. Наша знања, сећања и трауме из прошлости не смеју бити препрека изграђивању заједничке будућности. Да би се то остварило неопходно је да нове генерације негују критичку културу сећања. А она није могућа без праве љубави према истини, јер истина и када боли може отворити путеве отрезњења и оздрављења.

Наши идентитети нису метафизичке затворене монаде, већ слојевита вишедимензионална структура. Антрополог Едгар Морен пише о човеку као бићу *unitas multiplex* мултикомплексног и мултидимензионалног идентитета, а Ђерђ Конрад истиче: „сваки човек има више идентитета, а ако се заклиње само у један, остале нужно пригушује“.

У савремености културни идентитети све се више плурализују и индивидуализују. На делу је процес метаморфозе и експлозије субкултурних идентитета, као израз либерализације и демократизације друштва и еманципације човека. У постмодернистичкој социологији

Зигмунда Баумана (1995) говори се о феномену индивидуализације друштва у савремености и разумевању идентитета као питање избора животне стратегије, а посебно о постулираном, пројектном идентитету.

Глобални мегатрендови у свету, како пише Џон Низбет (2000: 25), све више утичу да наша савременост зависи од развоја науке, нових технологија и пројеката будућности, а мање од духа прошлости. Отуда његова порука младим генерацијама да данас „морамо учити од будућности, тачно онако како смо, некад, учили од прошлости“. А сутрашњица човечанства имаће онакав облик, боју, квалитет, какав јој дају, у борби за своју перспективу, не само моћне групе у глобалној констелацији моћи (класе и елите као њихове фракције), већ и млада генерација, са својим знањима, сновима, визијама и настајући алтернативни покрети као актери друштвених промена, „будућности која је почела“ (М. Печујлић).

Уместо ревизије, фалсификовања и прекрајања прошлости, балканским народима је потребна истина о њој, која неће бити парцијална, партијска, идеолошка, етноцентристичка, већ научна, аутентична. Само таква целовита историјска истина може нам помоћи да узрасте до грађанског пунолетства, за слободно служење нашим умом, да упоредо постајемо родољуби и човекољуби, да не супротстављамо наш патриотизам и човечански космополитизам. Да се осећамо достојним грађанима једног народа и човечанства.

Будућност Балкана није у поделама, већ у новим облицима удруживања и изграђивања перспективе заједничког суживота. Балканским народима је потребан нов алтернативни пројекат друштвеног развоја и регионалне интеграције, а не утркивање његових псеудоелита, пуко подаништво и следбеништво према страним центрима моћи (било да су они на Западу или Истоку, у лику ЕУ или мисији Великог брата). Време је да се на простору Балкана изграде нова савезништва и партнерство за мир, развој, регионалну сарадњу, да се реafirмише суштински значај лозинке *Балкан, балканским народима у савременим условима*. На изградњи ове нове алтернативе за бољу будућност балканских народа очекује се веће ангажовање, креативна и одговорна улога науке, универзитета и интелектуалаца. Часопис *Балканске синтезе*, између осталог, има мисију да подстиче окупљање научника на овим одговорним и виталним задацима истраживања могућности и путева борбе за мир и развој балканских друштава.

ЛИТЕРАТУРА

- Батаковић, М. *Ниче и историја* (поговор). У Ф. Ниче. *О користи и штети историје за живот*. Београд: Графос, 1977.
- Bauman, Zygmunt. *Life in Fragment: Escays in Postmodern Morality*. Oxford: Blackwell, 1995.
- Бродел, Фернанд. *Списи о историји*. Београд: СКЗ, 1992.
- Brodel, Fernand. *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka*, I-III. Novi Sad: Stylos art, 1979.
- Видојевић, Зоран. *Транзиција, рестаурација и неототалитаризам*. Београд: ИДН, 1999.
- Gurvič, Žorž. *Savremeni poziv sociologije*. Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1965.
- Делетић, Здравко. *Истраживање историје*. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 2013.
- Енгелс, Фридрих. Писмо Ј. Блоху, од 21. септембра 1890. У *Одабрана писма*, Београд: Култура, 1955.
- Јасперс, Карл. *Светска историја филозофије*. Нови Сад: Књижевна заједница, 1992.
- Кузњецов, Вјечеслав. *Гекултурна енциклопедија*. Москва, 2009.
- Куљић, Тодор. *Култура сећања*. Београд: Чигоја, 2006.
- Маркс, Карл. *Осамнаести бример Луја Бонапарте*, изабрана дела, I. Београд: Култура, 1949.
- Milić, Vojin. *Društvo i sociologija* (pogovor). U Ž. Gurvič. *Savremeni poziv sociologije*. Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1965.
- Митровић, Андреј. *Пропитивање Клио: огледи о теоријском у историографији*. Београд: НИУ „Војска“, 1996.
- Митровић, Љубиша. *Гекултура развоја Балкана, идентитети и култура мира*. Ниш: Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, 2008.
- Митровић, Љубиша. *Транзиција у периферни капитализам*. Београд: Институт за политичке студије, 2009.
- Митровић, Љубиша. *Гекултура Балкана и савремена социологија*. Београд: Прометеј, 2011.
- Nizbet, Džon. *Megatrendovi*. Zagreb: Globus, 2000.
- Ниче, Фридрих. *О користи и штети историје за живот*. Београд: Графос, 1977.
- Ранковић, Миодраг. *Гурвичево схватање структуре и типологије глобалних друштава*. Београд: Рад, 1970.
- Смит, Денис. *Успон историјске социологије*. Београд: Завод за издавање уџбеника, 2001.
- Тамаро, Сузана. *Слушај мој глас*, Београд: Еврођунти, 2007.

Цвијић, Јован. Балканско полуострво, сабрана дела, Београд: Завод за издавање уџбеника, 1987.

Wallerstein, Immanuel. *Geopolitics and Geoculture*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

Ljubiša Mitrović

HISTORY, CULTURE OF MEMORY AND GEOCULTURE OF IDENTITY IN THE BALKANS

Summary: The paper first gives an overview of various controversial views of history, the place and role of history in the system of sciences and the socio-cultural function of history in the formation of social groups' rational self-awareness.

The author focuses on the culture of memory, its relation towards history and its function in the collective memory, the processes of constituting and developing an identity, cultural orientation and individual and group social actions.

Finally, the author addresses the specificity of foundation and transformation of the geoculture of identity in the historical practice of the peoples of the Balkans. The analysis revolves around the processes of the transformation of social groups' identities and cultures in the periods of transition and modernization, i.e. the transition from closed identities to the open and pluralist ones.

Key Words: History, Culture of Memory, Geoculture of the Balkans, Transformation of Identity.

